

Kristóf Luca

Privatizátorok és nemzeti nagytőkések

*A vagyonos elit megítélése a rendszerváltás utáni Magyarországon**

Közkeletű tézis, hogy Magyarországon az emberek többsége nem annyira a szorgalmas munka (esetleg az örökölt vagyon), sokkal inkább a (politikai) kapcsolatok szerepét tartja jelentősnek az elit vagyonosodásában. Ehhez a vélekedéshez nyilvánvalóan hozzájárul a vagyonok generációs felhalmozását érő többszörös történeti megszakítottság tapasztalata és a rendszerváltásokat kísérő tőkeátváltások, eredeti felhalmozások sorozata.¹ A gazdagok iránti attitűdöket vizsgáló kutatások megerősítik, hogy a magyarok nem tekintik meritokratikusnak saját koruk gazdasági elitjét.² Bár a meggazdagodással szembeni gyanakvás általában egész Kelet-Európában erős, az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank (EBRD) 2006-os vizsgálatának adatai szerint Bulgáriát és Oroszországot követően Magyarországon vélték úgy a legtöbben (majd minden ötödik válaszadó), hogy a sikeres érvényesüléshez vagy bűnözői, vagy korrupciós kapcsolatok kellenek.³ Jelen tanulmányban ezt a jelenséget saját kutatásom eredményei alapján elemzem. Kutatásomban a társadalomnak a gazdagokról, vagyonosokról alkotott véleményét vizsgáltam kérdőíves felmérés segítségével, amelyben a megkérdezetteknek ismert hazai gazdasági szereplőkről, a vagyonos elit tagjairól kellett eldönteniük, hogy minek köszönhetik meggazdagodásukat.

A szocializmus időszakában természetesen nem készültek ilyesfajta felmérések, joggal feltételezhető azonban, hogy a szocializmus egalitáriánus propagandája erős hatást gyakorolt a gazdagság megítélésére. Habár a rendszerváltás idején az állami tulajdon lebontását a többség szükségesnek értékelte Magyarországon, a nagyvállalatok, nagyobb ingatlanok, birtokok magánkézbe kerülését többnyire erősen ellenezték, a magántulajdon helyett a közösségi tulajdont preferálva. Hann Endre és Laki Mihály 1990-es kutatása szerint a megkérdezettek fele nem tartotta megengedhetőnek, hogy „egyes jól menő üzletemberek nagyon meggazdagodjanak”. A rendszerváltás előrehaladtával ráadásul a privatizációt legalább részben pártolók tábora tovább csökkent.⁴

A gazdagokkal szembeni negatív attitűdök a rendszerváltás korszaka óta stabilnak mondhatók. A kilencvenes években készült nemzetközi összehasonlító vizsgálatok kimutatták, hogy a posztszocialista országokban a meggazdagodás

* A tanulmány megírását az NKFIH FK 124 042 számú projektje támogatta.

¹ Szalai 2001.

² Örkény–Székelyi 2001; Csepeli et al. 2004; Csité 2009.

³ Csité 2009.

⁴ Hann–Laki 1992.

okai között sokkal nagyobb százalékban feltételezik az egyéni gátlástalanságot, mint Nyugat-Európában vagy az Egyesült Államokban. Míg Nyugat-Európában a kapcsolatoknak tulajdonított szerep nem áll ellentétben a kemény munkával és a tehetséggel, Kelet-Európában ugyanez inkább a becstelenséghez kötődik.⁵

Érdekes módon azonban az általában vett siker és konkrétan a meggazdagodás attribúciója nem egyformán működik. Míg az általában vett sikert a kelet-európai társadalmakban a többség hajlandó belső okoknak (mint a tehetség, illetve a kemény munka) tulajdonítani, addig a gazdagsággal nem ez e helyzet. Csepeli György és szerzőtársai ezt a diszkrepanciát tipológiájukban a gazdagok iránti irigységként címkézték. Kimutatták, hogy ez a meggazdagodásra vonatkozó irigy attitűd időben stabil volt a kilencvenes években, holott a piacgazdaság megszilárdulásával a meritokratikus attitűd erősödését várták volna.⁶ A rendszerváltás elitcseréjével és a privatizációval kapcsolatos kutatási eredmények ugyanakkor arra figyelmeztetnek, hogy a meggazdagodás meritokratikus útjának elvetése nem, vagy nem csupán a „kelet-európai irigység kultúrájának” kifejeződése, hanem jogos társadalmi elégedetlenség a meggazdagodás módjainak empirikus tapasztalatával szemben. Tanulmányom első felében az erre vonatkozó szakirodalmat tekintem át, azaz azt, hogy mit tudunk a meggazdagodás módjairól a rendszerváltás utáni évtizedekben Magyarországon.

GAZDASÁGI ELITEK A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN

A gazdasági elitrel kapcsolatos szociológiai kutatásokban az elitpopuláció meghatározása leggyakrabban pozicionális alapon történik, léteznek ugyanakkor más módszerek is: történeti szociológiai elít kutatásokban a vagyonalapú meghatározás is elterjedt. A rendszerváltás utáni korszak kortárs kutatói többnyire pozíció alapján, például a legnagyobb cégek vezetőit,⁷ vagy hálózat kutatások esetében igazgatótanácsok, „boardok” tagjait⁸ vizsgálták elittagokként. Szalai Júlia és Laki Mihály nagyvállalkozó-kutatásai már közelebb álltak a vagyonalapú megközelítéshez, hiszen ők nagy- és középvállalatok tulajdonosaival interjúztak.⁹ Kifejezetten a vagyon alapján közelített a témához Kolosi Tamás és Szelényi Iván, amikor a leggazdagabb magyarokról szóló kiadványok szereplőinek életútját elemezték.¹⁰ A különböző módon meghatározott gazdasági elitcsoportok csak részben fedték egymást, hiszen míg például egy fontos nagyvállalat topmenedzserének vagy igazgatótanácsi tagjának nagy befolyása lehet a gazdaság működésére, személyesen nem feltétlenül tartozik a legvagyonosabbak közé, habár természetesen

⁵ Csepeli et al. 2004: 11.

⁶ Csepeli et al. 2004: 19.

⁷ Kovách–Csité 1999; Szelényi–Szelényi–Kovács 1995.

⁸ Stark–Vedres 2012.

⁹ Laki–Szalai 2004, 2014.

¹⁰ Kolosi–Szelényi 2010.

a lehetőségei jóval nagyobbak a vagyonosodásra, mint egy átlagembernek. Ugyanakkor a vagyonosok közül sem mindenki számít a gazdasági elit tagjának, hiszen a rendszerváltás után évtizedekkel már akár öröklés révén is a legvagyonosabbak közé tartozhat valaki. Sokan lehetnek a vagyonos elitben olyanok, akikről visszahúzódó, vagy egyenesen rejtőzködő életmódjuk miatt semmilyen információval nem rendelkezünk. Jelen tanulmány empirikus része a közvélemény előtt is ismert vagyonosokra koncentrál, de mint látni fogjuk, az elitpozíciók és a tulajdonossá válás útjai, különösen a rendszerváltás utáni korszak első felében, elválaszthatatlanok egymástól.

Mit tudunk a posztoszocializmus vagyonos elitjéről?

A nyolcvanas évek végén kezdődő és nagyjából a kilencvenes évek második feléig tartó időszak tulajdonszerzés, tőkefelhalmozás, meggazdagodás szempontjából rendkívülinek mondható. A közvéleményt és a kutatókat egyaránt élenken foglalkoztató politikai és gazdasági rendszerváltás következményeiről, a piacgazdaság elitjének kialakulásáról mára gazdag irodalom áll rendelkezésre. A rendszerváltás hajnalán számos versengő hipotézis igyekezett prognosztizálni, hogy kikből áll majd az új elit, és milyen tőkék, erőforrások segítenek a vagyonszerzésben. Kérdésként merült fel, hogy vajon a szocializmus előtti vállalkozói családi háttér és ennek nyomán a szocializmus kései korszakában a második gazdaságba való bekapcsolódás (megszakított, illetve szocialista polgárosodás elmélete),¹¹ vagy inkább a politikai-kapcsolati tőke átváltása¹² jelent-e előnyt a gazdasági elitbe való bekerülésben.

Empirikusan leginkább alátámasztható hipotézisnek Szalai Erzsébet *technokrata kontinuitás* tézise bizonyult.¹³ Ő azt feltételezte, hogy a nómenklatúra-elit tagjai közül az általa késő kádári technokráciának nevezett csoport fiatal, képzett, szakértő és a piacgazdaságra már a nyolcvanas években is nyitott tagjai válnak a rendszerváltás nyerteseivé. Szelényi Iván és szerzőtársai is a képzettség és a kulturális tőke fontos szerepét hangsúlyozták a *menedzserkapitalizmus* (poszt-kommunista managerializmus) tézis kapcsán, amely szerint ez az erőforrás az átmenet során fontosabb szerepet tölt be az elitpozíciók megszerzésében, mint maga a tulajdon.¹⁴ A kilencvenes évek közepének empirikus vizsgálatai a nagyvállalatok tulajdonosi szerkezetéről¹⁵ azután egybehangzóan arra jutottak, hogy a tudástőkén alapuló, „kapitalisták nélküli kapitalizmus” valójában csak átmeneti fázist jelentett a gazdasági átalakulásban, és az zredfordulóra körvonalazódni kezdett a tulajdonos nagyvállalkozók csoportja.¹⁶

¹¹ Szelényi 1988.

¹² Hankiss 1990.

¹³ Szalai 1990.

¹⁴ Eyal et al. 2001.

¹⁵ Tóth 1998; Kovách–Csité 1999; Voszka 2000.

¹⁶ Laki–Szalai 2004.

Ezek a vagyonos nagyvállalkozók általában a szocialista gazdaság állami-szövetkezeti szektorában gyűjtötték tudásuk, kapcsolataik, készségeik egy jó részét, azaz magas iskolai végzettséget, szakismeretet és menedzseri (de nem csúcsvezetői, inkább középvezetői) tapasztalatot szereztek a kései szocializmusban. Az MSZMP-tagok aránya jóval magasabb volt körükben, mint a lakosságon belül.¹⁷

Laki Mihály négyféle tipikus tulajdonszerzési módot azonosított a poszt-szocialista korszak nagyvállalkozói között: 1. Számos vállalati vezető kevés saját tőke és kedvezményes hitel segítségével lett saját vállalatának tulajdonosa (*management buyout*). 2. Mások privatizációs pályázatokon meghirdetett vállalatokat vásároltak meg a maguk vagy mások tőkéjéből. A privatizációs pályázatokon elért sikerhez természetesen kellett helyismeret, banki kapcsolat, illetve némi piaci tudás arról, hogy melyik vállalat számít perspektivikus vételnek. 3. A privatizációhoz kötődő tulajdonszerzési módokon kívül voltak olyan nagyvállalkozók is, akik a szocializmus összeomlása után, vagy közvetlenül előtte saját vállalatot alapítottak. Laki szerint a teljesen új vállalatokat alapítók általában nem voltak párttagok, és már korábban elhagyták a szocialista állami szektort, mint a privatizátorok. 4. Végül, egy negyedik nagyvállalkozói csoport a fentebb felsorolt lehetőségeket kombinálta egymással.¹⁸

A vagyonszerzés fő csapásirányának a poszt-szocialista időszakban a fentiek közül egyértelműen a privatizációhoz köthető menedzseri-technokrata utak bizonyultak.¹⁹ A késő kádári technokrácia csoportja volt képes a privatizáció lehetőségeinek felismerésére, és kapcsolatai révén a tulajdonszerzéshez szükséges információk és banki hitelek megszerzésére. Az állam a privatizációs folyamatba leginkább a szabályozás révén szólt bele: a menedzseri kivásárlás, illetve a kedvezményes hitelek intézményei révén segítette vagy gátolta a különböző társadalmi csoportok tulajdonszerzési esélyeit. Kolosi Tamás és Szelényi Iván a 2000-es évek milliárdosait vizsgáló könyvükben megállapítják, hogy a többségük 1988 és 1995 között halmozta fel vagyonát.²⁰ Aki a nagy privatizációs hullámot elmulasztotta, annak lényegében már csak a normál, jóval rögzösebb piaci út maradt a meggazdagodásra (legalábbis a következő 15 évben). Nem mindegy ugyanakkor, hogy a társadalom mennyire érzékeli igazságosnak a kiinduló helyzetet. Jelzésértékű, hogy a „100 leggazdagabb magyar” jellegű kiadványok számos szereplője hangsúlyozza, hogy a privatizációban soha nem vett részt.

A vagyonosodás társadalmi megítélésének vizsgálatához fontos megértenünk a gazdasági és a politikai elit közötti viszony jelentőségét is. A magyar gazdaság átpolitikáltságát David Stark és Vedres Balázs húsz évet felölelő, céges adatokon végzett hálózatelemzése tárta fel.²¹ Eredményeik szerint a magyar gazdaságban „politikai lyukak” tátonganak: azok a cégek, amelyek igazgatótanácsában, fel-

¹⁷ Laki 2002; Kolosi–Szelényi 2010.

¹⁸ Laki 2002.

¹⁹ Kolosi–Szelényi 2010.

²⁰ Kolosi–Szelényi 2010.

²¹ Stark–Vedres 2012.

ügyelőbizottságában ellentétes oldali politikusok ülnek, nem működnek együtt egymással. Ráadásul az általuk vizsgált időszakban, a rendszerváltástól az első kétezres évtized végéig a gazdaság polarizáltsága nemhogy nem csökkent, hanem egyre inkább fokozódott, vagyis mindez nem a szocializmus örökségének, hanem az élesedő politikai verseny következményének tudható be. A gazdasági elit politikai színezete ugyanakkor az általuk elemezett időszak során megváltozott: a kilencvenes években az MSZP még hálózati előnnyel rendelkezett, de az ezredfordulóra a szocializmus idejéből származó politikai kapcsolatok jelentősége lecsökkent, így a baloldal teret veszített.²² Éppen a kezdeti hátrány ledolgozásának érdekében a későbbiekben a Fidesz sokkal tudatosabban és agresszívbabban építette gazdasági háterszágát, így a gazdasági elit politikailag már a kétezres években észrevehetően jobbra tolódott.²³

A gazdasági elit a NER-ben

A magyar gazdaságot a rendszerváltás utáni évtizedekben a fentebb bemutatott nagyvállalkozói csoportok megerősödése mellett is a külföldi tőke dominanciája jellemezte. A 2010-es évek egymást követő Orbán-kormányai éppen ezért egyik legfontosabb deklarált gazdaságpolitikai célként a hazai vállalkozói réteg („nemzeti tőkésosztály”²⁴) megerősítését tűzték ki a külföldi tőke ellenében.²⁵ E kormányok gyakorlati intézkedései azonban a hazai tulajdonosi rétegen belül is jelentős változásokat idéztek elő, ami a közvélemény és az elitkutatók figyelmét is felkeltette. Elméleti hipotéziseket, mint korábban is, Szalai Erzsébet, illetve Szelényi Iván fogalmazott meg ezzel kapcsolatban.²⁶ Mindkettlen arra hívták fel a figyelmet, hogy a 2010-es években megváltozott a gazdasági és a politikai elit viszonya. Szalai Erzsébet a *refeudalizáció* metaforáját használta arra a folyamatra, amelyben a politikai elit a tőkék és jövedelmek radikális átrendezése révén – melyhez akár a jogállami keretek felrúgására is kész – az addig „domináns burzsoáziából” lojá-

²² Scheiring 2019.

²³ Kolosi–Szelényi 2010; Kovách 2011; Scheiring 2019.

²⁴ A nemzeti tőkésosztály megerősítését elősegítő ideológiai és gazdaságpolitikai paradigmáról lásd Sebők 2019.

²⁵ Vitatott, hogy az Orbán-kormányzat valójában mennyire külfölditőke-ellenes, ellenpéldaként a multinacionális nagyvállalatok adókedvezményeit és a velük kötött stratégiai megállapodásokat szokták felhozni. E tanulmánynak nem célja, hogy állást foglaljon e kérdésben, csak idézi a kormány retorikáját ezzel kapcsolatban, lásd például Orbán Viktor egy parlamenti választ a Köz-gép közbeszerzési sikereivel kapcsolatos kérdésre: „Magyarországnak nagy magyar vállalatokra szüksége van a pénzügyi szektorban, a biztosítási iparban, az építőiparban, az energiaiparban, a járműgyártásban, a gyógyszeriparban, az élelmiszeriparban, az információs technológiákban, a szállodaiparban, vagyis minden jelentős területen. Igen, nagytőkésekre, sikeres, sok milliárddal rendelkező vállalkozókra van szükségünk. Ha nem, akkor mindent a külföldiek fognak elvinni ebben az országban.” https://www.parlament.hu/naplo39/185/n185_0100.htm – utolsó letöltés: 2020. július 9.

²⁶ Habár a nyilvánosságban a legnagyobb figyelmet Magyar Bálint és szerzőtársai maffiaállam-konceptiója kapta, a *Magyar polip* sorozat inkább nagy hatású esszék kollekciójának, mint szaktudományos műnek tekinthető (Magyar 2013; Magyar–Vásárhelyi 2014; Magyar 2015).

lis „kliensburzsoáziát” hozott létre.²⁷ Csillag Tamás és Szelényi Iván pedig Max Weber *prebendalizmus* fogalmát²⁸ értelmezte újra.²⁹ Az általuk neoprebendálisnak nevezett gazdasági rendszerben az erős politikai hatalom visszavonja a tulajdont azoktól a tulajdonosoktól, akik nem bizonyulnak hozzá eléggé lojálisnak, vagy gyaníthatóan túl nagy politikai ambícióik vannak, és új, lojális tulajdonosokhoz helyezi át.³⁰ Laki Mihály esettanulmányai empirikusan dokumentálták ezt a folyamatot a trafikok, illetve a gyógyszertárak piaca esetében,³¹ és megerősítették a leírást a Corruption Research Center Budapest (CRCB, korrupciókutató központ) tanulmányai is az állami közbeszerzések politikai befolyásolásáról. A politikai elit a baráti vállalkozók vagyonosodását már 2010 előtt is segítette állami megrendelésekkel, a kormányváltással a kutatások szerint a helyzetbe hozott nagyvállalkozók köre cserélődött ki Fidesz-közeli vállalkozókra.³²

Laki Mihály a következőképpen jellemzi ezt az új gazdasági elitcsoportot: jelen voltak vagy vannak a Fidesz szellemi műhelyeiben, tanácsadó, programkészítő csoportjaiban, intézményeiben; személyes kapcsolatban álltak és állnak a 2010 utáni időszak legfontosabb politikai döntéshozóival, vagy olyan személyekkel (vállalkozókkal), akiknek vannak ilyen kapcsolataik; e döntéshozók kérésére, biztatására üzleti-politikai tranzakciókat hajtanak végre; 2010 utáni gyors felemelkedésüket segítették a vállalkozásaiknak kedvező szabályozómódosítások, új szabályozások, állami beszerzések.³³ E csoport gazdagodását a kormányzat a közbeszerzések testreszabásán kívül változatos módokon segítette: többek között az állami beszállítók cseréje révén, a médiapiacra az állami médiahirdetések, támogatások aránytalan elosztásával, a bankok esetében az állam vezényelte tulajdonosváltással vagy az állami szabályozások módosításával.

Scheiring Gábor a nemzeti tőkésosztályról alkotott tipológiájában ugyanezt a csoportot *politikai kapitalistáknak* nevezi. Felhívja azonban a figyelmet arra, hogy bár a politikai kapitalisták gazdagodása valóban látványos, igazából kevesen vannak, akik kizárólag állami megrendelésekből gazdagodnak (közéjük tartozik például Mészáros Lőrinc vagy korábban Simicska Lajos). A nemzeti tőkésosztályon belül további három csoportot különböztet meg: 1. az *elkötelezett jobboldaliak* (például Széles Gábor) nem a Fidesz-kormánynak köszönhetik vagyonukat, de ideológiai okból támogatják azt. 2. A *feltörekvő tőkések* egy jelentős nagyságú csoport, amelynek tagjai távolabb állnak a politikától, nem vállalnak politikai

²⁷ Szalai 2016.

²⁸ A prebendális rendszerben a tulajdonviszonyok képlékenyek, a tulajdont a hűség jutalmaként adja a hatalom, és hűtlenség esetén visszaveszi azt (Weber 1967: 212).

²⁹ Csillag–Szelényi 2015; Szelényi 2015.

³⁰ Ellentétben a neopatrimoniális rendszerrel, amely erősebb gazdasági elitet feltételez, és amelyben az oligarchák foglyul ejtik a politikai hatalom működését (*state capture*).

³¹ Laki 2015, 2017a, 2017b.

³² A CRCB kutatásai szerint 2009–2010-ben és 2011–2012-ben egyaránt a közbeszerzések 60%-a részben vagy teljesen *state capture*-nek számított; a 2010-es kormányváltás után viszont a közbeszerzési korrupció a helyi szintekről a központi állami szint felé mozdult el (Fazekas–Tóth 2016).

³³ Laki 2019.

szerepet, de érdekeiknek a Fidesz jobban megfelel, mint az ellenzék (például a szállítmányozó cégtulajdonos Wáberer György, aki több neki kedvező szabályozást, stratégiai megállapodást kilobbizott az Orbán-kormánytól, míg a korábbi kormányok nem támogatták). 3. A *kooptált milliárdosok* pedig olyan, kiemelten fontos gazdasági szereplők, akik korábban minden politikai oldallal jóban voltak, és 2010 után ezt az attitűdöt cserélték fel Fidesz-szimpátiára (pl. Csányi Sándor, Demján Sándor). Scheiring szerint a feltörekvő tőkészekhez hasonlóan a kooptált milliárdosok számára is kedvezőbb a Fidesz gazdaságpolitikája, amely kevésbé épít a multikra, mint a korábbi kormányoké.³⁴

A korábbi elemzések alapján tehát azt láthatjuk, hogy Magyarországon mind a kilencvenes évek, mind a 2010-es évek olyan korszak, amikor az állam nagy szerepet játszott a vagyonok felhalmozásában. Saját empirikus kutatásomban azt vizsgáltam, hogyan alakult a különböző időszakokban meggazdagodott gazdasági elittagok társadalmi megítélése.

ELIT ÉS TÁRSADALMI MEGÍTÉLÉS

A vizsgálat adatai az „Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban” című kutatás keretében lefolytatott két lakossági felmérésből származnak. A gazdasági (valamint a politikai és kulturális) elit általános megítéléséről egy 2015-ös országos reprezentatív kérdőívben (N = 2800) tettem fel kérdéseket. A 2017-ben szintén országos reprezentatív mintán (N = 1000) felvett kérdőívben pedig arra voltam kíváncsi, hogy a megkérdezettek kiket tartanak a mai magyar gazdasági élet legkiemelkedőbb alakjainak. A megkérdezettek fele (N = 500) nyitott kérdést kapott, azaz velük reputációs módon próbáltam az elit legismertebb tagjait meghatározni. A megkérdezettek másik felének (N = 500) 10 névről kellett megállapítania, hogy hallott-e már róluk – a neveket a *Forbes* magazin 50 leggazdagabb magyarról szóló, 2017-es kiadványának első 20 helyezettje közül a tíz legismertebbet választottam ki. Azokat a megkérdezetteket, akik a *Forbes* listájáról kaptak neveket, arra kértem, hogy a számukra ismert személyek közül válasszanak ki három főt, akikről úgy gondolják, inkább saját érdemeik (azaz belső ok) alapján, és hármat, akik inkább politikai kapcsolataiknak (azaz külső oknak) köszönhetően gazdagodtak meg.

A gazdasági elit általános megítélése

Az emberek a legritkább esetben elégedettek az „elitjünkkel”. Korábbi kutatások eredményei szerint Magyarországon a gazdasági, kulturális és politikai elit közül a politikai elit a legnegatívabban megítélt elitcsoport. A médiában a kilencvenes években és a kétezres évek első évtizedében a „politikai elit” fogalma szinte

³⁴ Scheiring 2019.

kizárólag negatív kontextusban említődött.³⁵ Kovách Imrével végzett médiaelemzésünkben a gazdasági elit is jellemzően negatív, illetve a politikai elittel való összehasonlításban legfeljebb semleges jelzőket kapott. A 2015-ös felmérés eredményei is azt mutatják, hogy ezek az elitcsoportok az 1-től 10-ig tartó elégedettségi skálán alacsony átlageredményt produkálnak (1. táblázat).

1. táblázat

Mindent összevetve mennyire elégedett a magyar politikai, gazdasági, kulturális elit tevékenységével? (1: egyáltalán nem elégedett, 10: teljesen elégedett)

Elit	Átlagos elégedettség
Politikai elit	3,2
Gazdasági elit	3,7
Kulturális elit	5,3

Forrás: Saját számítás.

Legalacsonyabb, 3,2-es átlagot ért el a politikai, 3,7-et a gazdasági, és némileg jobb eredményt, 5,3-as átlagot a kulturális elit, amelyet a gazdasági elittel ellentétben kevésbé a politikai elit büntársának, mint inkább áldozatának tekintenek az emberek.³⁶ Az elitekhez való viszonyulás ugyanakkor átpolitizált: a megkérdezettek pártpreferencia szerint szignifikánsan eltérő mértékben voltak elégedettek a gazdasági elittel is (2. táblázat).

2. táblázat

Mindent összevetve mennyire elégedett a magyar gazdasági elit (például a nagyvállalkozók, a gazdasági élet vezetői) tevékenységével? (1: egyáltalán nem, 10: teljesen)

Pártpreferencia	Átlagos elégedettség
Kormánypárti	5
Ellenzéki	3,3

Forrás: Saját számítás.

A látható különbség mellett is kiemelendő, hogy a kormánypárti szavazók átlagos elégedettségi szintje is mindössze 5-ig megy fel, szemben az ellenzékiek 3,3-as átlagával.

A vagyonos elit tagjainak megítélése

A második, 2017-es kérdőíves felmérésben a vagyonos elit egyes tagjainak megítélését vizsgáltam. Ehhez két részre bontottam az 1000 fős reprezentatív mintát. Kíváncsi voltam egyrészt arra, hogy a megkérdezettek saját maguktól kiket tar-

³⁵ Kovách–Kristóf 2012.

³⁶ Kovách–Kristóf 2012.

tanak a magyar gazdasági élet legkimagaslóbb alakjainak, azaz a gazdasági elit tagjai közül kiknek a legnagyobb a reputációjuk (3. táblázat).

3. táblázat

Nyitott kérdés: Ön szerint az elmúlt években kik voltak a magyar gazdasági élet leginkább kimagasló alakjai? Soroljon fel legfeljebb 3 személyt!

Név	Szavazatok száma
Csányi Sándor	53
Mészáros Lőrinc	43
Demján Sándor	32
Simicska Lajos	19
Andy Vajna	15
Orbán Viktor	10
Széles Gábor	9
Gyurcsány Ferenc	7
Wáberer György	5
Soros György	5

Megjegyzés: Az adatfelvétel ideje: 2017, megkérdezettek száma: 500, válaszadók száma: 331.

Természetesen ez nem könnyű kérdés, a megkérdezettek egyharmada nem is tudott rá válaszolni. Azok körében, akik legalább egyvalakit meg tudtak említeni, hét olyan nagyvállalkozót találtunk, akit legalább öten felsoroltak. Csányi Sándor kapta a legtöbb (53) szavazatot, őt követte Mészáros Lőrinc (43 szavazat), Demján Sándor (32 szavazat), Simicska Lajos (19 szavazat), Andy Vajna (15 szavazat), Széles Gábor (9 szavazat) és Wáberer György (5 szavazat). Ők tehát a magyar gazdasági elit legismertebb alakjai. Ebbe a spontán említéslistába beekelődt azonban két olyan személy, Orbán Viktor (10 szavazat) és Gyurcsány Ferenc (7 szavazat), akik a politikai élet szereplői (bár Gyurcsányról köztudott, hogy vagyonos ember). Ezenkívül 5 megkérdezett (egyébként még a Soros elleni politikai kampány felerősödése előtt) Soros Györgyöt is a magyar gazdasági élet kimagasló szereplőjének tekintette.

Az országosan reprezentatív 1000 fős minta véletlenszerűen kiválasztott másik fele 10 vagyonos ember előre elkészített listáját kapta meg, ők voltak azok, akiket a *Forbes* magazin az évi 50 leggazdagabb magyar kiadványából választottunk ki (4. táblázat).

A nyitott kérdésre adott válaszok alapján a zárt kérdésre adott válaszok ismertségi sorrendje nem okoz nagyobb meglepetést: az első hét helyezést (bár nem pontosan ugyanabban a sorrendben) az a hét nagyvállalkozó kapta, akiket a minta másik fele spontán módon is megemlített. Az egyetlen nagyobb különbség talán Andy Vajna esetében mutatkozott: úgy tűnik, őt jóval többen ismerték (zárt kérdés), mint ahányan a gazdasági élet kimagasló alakjának tartották (nyitott kérdés). A spontán válaszok között nem szereplő, a *Forbes* listáról kiválasztott további három milliárdost, Garancsi Istvánt, Gattyán Györgyöt és Leisztin-

4. táblázat

Zárt kérdés: Most különböző, ismert és kevésbé ismert gazdasági szereplők nevét fogom felsorolni. Kérem, válassza ki közülük azokat, akikről már hallott! (A táblázatban a nevek ismertségük sorrendjében szerepelnek)

Név	Hány % hallott róla?
Andy Vajna	90
Csányi Sándor	83
Simicska Lajos	79
Mészáros Lőrinc	77
Demján Sándor	60
Wáberer György	26
Széles Gábor	25
Garancsi István	22
Gattyán György	14
Leisztinger Tamás	12

Megjegyzés: Az adatfelvétel ideje: 2017, megkérdezettek száma: 500, válaszadók száma: 479.

ger Tamást csak a válaszolók kevesebb mint negyede ismerte (Wáberer György és Széles Gábor ismertsége is e szint körül mozgott).

A nyitott és a zárt kérdésre adott válaszok összehasonlításának eredménye szerint tehát egyfelől, ha a válaszadókra van bízva a kérdés értelmezése, spontán módon politikusokat is megemlítenek a gazdasági élet legkiemelkedőbb alakjai között, másfelől viszont még a leggazdagabb milliárdosok közül sem igazán ismert mindenki.

A következő kérdésben a megkérdezetteknek arra kellett válaszolniuk, hogy szerintük minek köszönhetik vagyonukat az általuk ismert nagyvállalkozók. Három személyt választhattak, akik szerintük inkább saját érdemeiknek, és hármat, akik inkább politikai kapcsolataiknak köszönhetően gazdagodtak meg (5. táblázat).

Láthatjuk, hogy bizonyos milliárdosok meggazdagodásáról határozott véleményük van az embereknek, míg másokéről kevésbé. A gazdagok általános megítélésével összhangban a válaszadók kevesebben és nagyobb szórással tudtak kiválasztani „meritokratikus” gazdagokat. Magabiztosabban jelölték meg olyanokat, akik szerintük politikai kapcsolataik útján gazdagodtak meg, mint olyanokat, akik saját érdemeiknek köszönhetően.

A meritokratikusnak ítélt gazdagok listájának első helyezettje Wáberer György: az őt ismerők 56%-a gondolta úgy, hogy saját érdemei alapján gazdagodott meg, és csak 6% szerint politikai kapcsolatai miatt. A második Demján Sándor (49% versus 24%), a harmadik pedig Csányi Sándor, vele kapcsolatban azonban már inkább beszélhetünk megosztott megítélésről (47% versus 40%).³⁷

³⁷ Inkább pozitív a megítélés még Széles Gábornak (34% versus 20%) és Gattyán Györgynek (28% versus 8%), de őket kevesebben választották ki mindkét kérdésre.

5. táblázat

Az előbb felsorolt gazdasági szereplők közül kik azok, akikről úgy gondolja, hogy inkább saját érdemeiknek köszönhetően gazdagodtak meg? Legfeljebb 3 személyt válasszon ki azok közül, akikről már hallott! És kik azok, akikről úgy gondolja, hogy vagyonukat inkább politikai kapcsolataiknak köszönhetik? Legfeljebb 3 személyt válasszon ki azok közül, akikről már hallott!

Név	Ismertség (%)	Saját érdemek (%)	Politikai kapcsolatok (%)
Andy Vajna	90	27	72
Csányi Sándor	83	47	40
Simicska Lajos	79	10	81
Mészáros Lőrinc	77	6	91
Demján Sándor	60	49	24
Wáberer György	26	56	6
Széles Gábor	25	34	20
Garancsi István	22	7	35
Gattyán György	14	28	8
Leisztinger Tamás	12	11	7

Megjegyzés: Az adatfelvétel ideje: 2017, megkérdezettek száma: 500, válaszadók száma: 458.

A „politikai kapitalisták” megítélése jóval egyértelműbb. A lista élén Mészáros Lőrinc áll (91% versus 6%), majd Simicska Lajos (81% versus 10%), a harmadik pedig Andy Vajna (72% versus 27%).³⁸

Elittagok

Az alábbiakban röviden bemutatom annak a hat embernek az életútját, akikről a megkérdezetteknek akár pozitív, akár negatív, de markáns véleményük volt. A meritokratikus elitbe a pályájukat Kádár-kori gazdasági karrierrel indító, majd a privatizációban is részt vevő, az adatfelvétel időpontjában már évtizedek óta a leggazdagabbak közé tartozó elittagok kerültek. Kolosi és Szelényi a milliárdosokról írt könyvükben Csányit és Demjánt a késő kádári technokrácia két legjelesebb alakjának tekinti.³⁹

Csányi Sándor a szocializmus idején a Pénzügyminisztériumban kezdte pályafutását, majd különböző bankokban dolgozott. A rendszerváltás után került az OTP Bank vezérigazgatói székébe. A karrierjét leíró cikkek kiemelik, hogy a többi bank vezetésével ellentétben Csányi nem adta el az OTP-t külföldi befektetőknek (például Soros György is meg akarta vásárolni), hanem kockáztatott: levezényelte a bank részvénytársasággá alakítását, részvényopciót adva magának mint elnök-vezérigazgatónak és a menedzsment több tagjának. Ez volt az első fontos lépése a vagyonosodás útján. A 2000-es években diverzifikált port-

³⁸ Ez egyben azt is jelenti, hogy Vajnról volt a legtöbbszörnek akár pozitív, akár negatív véleményük. Inkább negatív volt még Garancsi István megítélése (35% versus 7%), Leisztinger Tamásról pedig még az öt egyáltalán ismerők közül is keveseknek volt bármilyen véleménye.

³⁹ Kolosi–Szelényi 2010.

fólió-nagytőkésnéként minden politikai erővel jó kapcsolatot tartott fenn. Kolosi és Szelényi 2010-es könyvükben így jellemezték: annyira fontos ember, hogy nem ő előszobázik a miniszterelnököknél, hanem a mindenkori miniszterelnökök keresik meg őt.⁴⁰

A bankár Csányival ellentétben Demján Sándor a késő kádári technokráciának abba a csoportjába tartozott, amelynek tagjai a szocializmus nagyvállalati menedzserelitjéből indulva a rendszerváltás után létrehozott új vállalkozásokkal gazdagodtak meg. Demján szocialista nagyvállalata a Skála volt. 1986-ban kereskedelmi bankot alapított ugyan, később mégis úgy találta, hogy a bankvilág nem neki való, és az ingatlanüzlet felé fordult. A kilencvenes évek elején alapított TriGranit nevű építőipari és ingatlanfejlesztő vállalata többek között számos budapesti plázát épített, de a környező országokban is aktív üzleti szerepet vállalt. Csányi és Demján 2010 után a nemzeti tőkésosztályba kooptált milliárdosok közé sorolható.

Wáberer György karrierje a privatizációhoz kötődő management buyout egyik legsikeresebb esete. A rendszerváltás után előbb a Volán Tefu szállítmányozó céget privatizálta társaival, amelynek korábban egyik vezetője volt, majd megfelelő tőkefelhalmozás után, 2002-ben a Hungarocamion Rt.-t is megszerelte. Később került be a leggazdagabbak közé, mint Csányi és Demján: a neve inkább csak a 2000-es években vált ismertté. A 2010 utáni kormányzattal ő is jó viszonyt ápol, 2015-ben Orbán Viktor logisztikai és fuvarozásügyi kormány megbízottá nevezte ki.

A „politikai kapitalistának” tartott három vagyonos elittag meggazdagodása az eddig bemutatottnaknál jóval későbbi keletű, és erősen kötődik a NER időszakához. Simicska Lajos a rendszerváltás után a Fidesz gazdasági igazgatójaként („pártpénztárosaként”) vált ismertté, és az első Orbán-kormány idején APEH-elnök is volt. Majd a nyilvánosság elől eltűnve a kétezres években a Fidesz két ellenzéki ciklusa alatt építette ki cégbirodalmát (a Mahir, a Fideszes médiabirodalom – a *Magyar Nemzet*, a HírTV és a Lánchíd Rádió – tulajdonosa volt). 2012-ben vált nyilvánossá, hogy a Közgép építőipari cég is Simicska tulajdonában áll. A vállalat 2010 után a közbeszerzések legnagyobb nyertese lett, 2015 után viszont, az Orbán–Simicska-szakítást követően három évre kizárták a közbeszerzési eljárásokból (ezt a bíróság utóbb törvénytelennek ítélte). Simicska a kegyvesztetté válás után eladta médiaérdekeltségeit Mészárosnak, és az üzleti életből is visszavonult.

Helyette Mészáros Lőrinc, a felcsúti gázszerelőből lett vállalkozó és polgármester vált a Fidesz-közeli cégbirodalom legfőbb tulajdonosává, akinek 2010 előtt veszteséges cégei 2010 után mesebeli gyorsasággal kezdtek növekedni. Vagyona 2010 óta évente megduplázódott, mára, tőzsdei befektetéseinek is köszönhetően, ő az ország leggazdagabb embere. Mészáros prototípusa a politikai kapitalistának, aki vagyonát állami megrendelésekből szerezte, és időnként

⁴⁰ Kolosi–Szelényi 2010.

(például a megyei lapok megszerzése, majd egy közalapítványnak való felajánlása esetében) gazdasági érdekeit politikai céloknak rendeli alá. 2014-ben így nyilatkozott: „Abban, hogy eljutottam idáig, bizonyára szerepet játszik a Jóisten, a szerencse és Orbán Viktor személye, de én *soha nem privatizáltam*, nem nyúltam le semmit, mindent a munkámmal és az eszemmel szereztem meg.”⁴¹

Andy Vajna – a megkérdezettek szerint politikai kapcsolatainak köszönhetően meggazdagodottak listájának harmadik helyezettje – némileg más eset. Fia talon elhagyta az országot, és életének legnagyobb részét az Egyesült Államokban töltötte, ahol saját produkciós cégével olyan hollywoodi kasszasikereket vitt vászonra, mint a *Rambo*, a *Die Hard* vagy az *Evita*. Hazatérése után Orbán Viktor a magyar filmipar megújításáért felelős kormánybiztossá nevezte ki, s e minőségében a Nemzeti Filmalap élén sikeresen tevékenykedett. Emellett ugyanakkor Simicskához és Mészároséhoz hasonlóan ő is működtetett a kormányhoz lojálisra tett médiavállalkozásokat, például a TV2-t. A szerencsejáték-piac átalakításakor pedig öt budapesti kaszinó üzemeltetésének koncessziós jogát is elnyerte az államtól.

KÖVETKEZTETÉSEK

A továbbiakban megpróbálom meghatározni, milyen tényezők hatottak a fent bemutatott gazdagok társadalmi megítélésére. Többváltozós elemzés (logisztikus regresszió) segítségével megvizsgáltam, hogy összefüggenek-e a válaszadók szociodemográfiai jellegzetességei (nem, kor, iskolázottság, gazdasági aktivitás, jövedelem) a gazdagokról alkotott ítéleteikkel. Wáberer, Demján és Csányi, azaz a válaszadók szerint inkább saját érdemeiknek köszönhetően meggazdagodottak esetében semmilyen összefüggést nem találtam a fenti változókkal. Politikai kapcsolatok segítségével meggazdagodottakat viszont a magas iskolai végzettségűek valamivel nagyobb eséllyel választottak ki. Felmerülhet, hogy a megkérdezettek pártpreferenciája is befolyásolhatta a gazdagok megítélését, hiszen, mint életútjukból láthattuk, politikai térben (is) mozognak. A róluk szóló cikkek, tudósítások sem nélkülözik az erre tett utalásokat, és az erről folytatott diskurzus eltérő a kormánypárti és az ellenzéki sajtóban. A regressziós modellbe a pártpreferenciát is bevonva ugyanakkor a legtöbb esetben nem mutatkozott összefüggés: a „meritokratikus” milliárdosok közül senkinél sem, de a „politikai kapitalistáknál” is csak Andy Vajnával kapcsolatban. Ez tehát azt jelenti, hogy Simicska Lajos és Mészáros Lőrinc meggazdagodását a kormánypárti szavazók is politikai kapcsolataiknak tudják be. Vajnáat viszont – aki kétségtelenül már Amerikában vagyont szerzett – a Fidesz-szavazók egy része „megvédi”: közülük csak 62% szerint gazdagodott meg politikai kapcsolatainak köszönhetően, míg az ellenzéki szavazóknak 80%-a gondolja így.

⁴¹ Dezső 2014. Kiemelés – K. L.

Összességében leszögezhető, hogy a megkérdezettek nem pártpolitikai szűrőn keresztül ítélik meg a gazdagokat: a nemzeti tőkésosztály politikai tőkéseit alapvetően a kormánypárti szavazók sem tartották saját érdemükből meggazdagodóknak. Az azonban a kérdőíves adatokból nem derül ki, hogy mi a válaszadók véleménye a politikai kapcsolatokkal elért gazdagodásról. Elképzelhető, hogy a Fidesz-szavazók nem korrupcióként, hanem Orbán Viktor szándéka szerint a nemzeti tőkésosztály közvetlen támogatásaként tekintenek erre a típusú vagyonosodásra. Az is lehetséges ugyanakkor, hogy elítélik ugyan, de megbocsátják, például mert nem tartják különösebben fontosnak a kormányzat gazdasági sikereihez vagy más, nekik tetsző politikai lépéseikhez képest. Az az adatokból azonban egyértelmű, hogy a Fidesz-közeli nagyvállalkozók látványos, politikai alapú meggazdagodása a társadalom számára pártállástól függetlenül közismert tény Magyarországon.

A meritokratikusnak ítélt vagyoni elit és a politikai kapitalisták életútjának különbségei bár látványosak, kissé távolabbról nézve hasonlóságokat is mutatnak: az ismert milliárdosok legnagyobb része olyan időszakban gazdagodott meg, amikor az állam a saját eszközeivel segítette a tőkefelhalmozást.⁴² Nagy különbség érzékelhető viszont a társadalmi megítélésükben aszerint, hogy az adott felhalmozási hullám mennyire volt régen. Úgy tűnik, az inkumbensség erős hatással van a gazdagok megítélésére: a meggazdagodás és a politika összefüggésének körülményei néhány évtized alatt a közvélemény szemében elhalványulnak – illetve bizonyos esetekben eleve kevésbé is nyilvánvalók –, ami által a vagyonosok megítélése idővel sokat javul. Különösen igaz ez, ha az eltelt időben megjelent a gazdagodóknak a politikával látványosan összefonódó újabb hulláma, akikkel össze lehet hasonlítani a gazdasági elit régebbi tagjait. E logika alapján néhány évtized múlva – a Rockefellernek tulajdonított mondás: „csak az első millió forrását ne firtassák, a többiről örömmel beszámolok” szellemével összhangban – a NER politikai kapitalistáinak megítélése is sokat javulhat. Vagy ha az övék nem is, legalább az örököseiké.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária – Barna Ildikó 2004: Bizalom és gyanakvás: Szociálpszichológiai akadályok a piacgazdasághoz vezető úton Kelet-Európában. *Szociológiai Szemle* (14.) 1. 3–35.
- Csillag, Tamás – Szelényi, Iván 2015: Drifting from Liberal Democracy. Neo-Conservative Ideology of Managed Illiberal Democratic Capitalism in Post-Communist Europe. *Intersections. East European Journal of Society and Politics* (1.) 1. 18–48. DOI: 10.17356/ieejsp.v1i1.28

⁴² Az egyetlen kivétel talán a tízes listán a „pornómilliárdos” Gattyán György, aki végképp nem az államra, hanem a globális piacra alapozott *live streaming* szolgáltatásának felfuttatásával lett vagyonos.

- Csite András 2009: Boldogtalan kapitalizmus. A mai magyarországi társadalom értékpreferenciáinak néhány jellemzője. In: Szalai Ákos (szerk.): *Kapitalista elvárások*. Közjó és Kapitalizmus Intézet, Budapest, 257–308.
- Dezső András 2014: A Jóisten is szerepet játszott Mészáros Lőrinc meggazdagodásában. *Index* 2014. április 24. https://index.hu/belfold/2014/04/24/a_joisten_is_szerepet_jatszott_meszaros_lorinc_meggazdagodasaban/ – utolsó letöltés: 2020. szeptember 16.
- Eyal, Gil – Szelényi, Iván – Townsley, Eleanor R. 2001: *Making Capitalism Without Capitalists. The New Ruling Elites in Eastern Europe*. Verso, London.
- Fazekas, Mihály – Tóth, István János 2016: From Corruption to State Capture. A New Analytical Framework with Empirical Applications from Hungary. *Political Research Quarterly* (69.) 2. 320–334. DOI: 10.1177/1065912916639137
- Hankiss Elemér 1990: *East European Alternatives*. Clarendon Press, Oxford.
- Hann Endre – Laki Mihály 1992: A közvélemény a magángazdaság térnyeréséről (1989–1990). *Közgazdasági Szemle* (39.) 2. 184–192.
- Kolosi Tamás – Szelényi Iván 2010: *Hogyan legyünk milliárdosok?* Corvina, Budapest.
- Kovács Imre 2011: Gazdasági elitszoptok és vállalataik. In: uő (szerk.): *Elitek a válság korában*. MTA PTI–MTA ENKI–Argumentum, Budapest, 207–230.
- Kovács Imre – Csite András 1999: A poszt szocializmus vége. A magyarországi nagyvállalatok tulajdonosi szerkezete és hatékonysága 1997-ben. *Közgazdasági Szemle* (46.) 2. 121–144.
- Kovács Imre – Kristóf Luca 2012: Elit és társadalmi integráció. In: Kovács Imre – Dupcsik Csaba – P. Tóth Tamás – Takács Judit (szerk.): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Argumentum–MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest, 30–44.
- Laki Mihály 2002: A nagyvállalkozók tulajdonszerzési esélyeiről a szocializmus után. *Közgazdasági Szemle* (49.) 1. 45–58.
- Laki Mihály 2015: A trafikpiac átalakulása és átalakítása (esettanulmány). *Szociológiai Szemle* (25.) 3. 23–51.
- Laki Mihály 2017a: A trafikpiac folytatódó átalakítása 2014 és 2017 között (Esettanulmány – kiterjesztett kutatás). *Külgazdaság* (61.) 7–8. 46–73.
- Laki Mihály 2017b: Két történet: a gyógyszerárak piaca 2010 után – Esettanulmány. *Külgazdaság* (61.) 1–2. 80–103.
- Laki Mihály 2019: A Mészáros-vállalatcsoporthoz. Adalékok a Fidesz-közelitől a vállalkozások és vállalkozók működéséhez. *Külgazdaság* (63.) 9–10. 65–100.
- Laki Mihály – Szalai Júlia 2004: *Vállalkozók vagy polgárok?* Osiris, Budapest.
- Laki Mihály – Szalai Júlia 2014: *Tíz évvel később – magyar nagyvállalkozók európai környezetben*. Közgazdasági Szemle Alapítvány, Budapest.
- Magyar Bálint (szerk.) 2013: *Magyar polip*. Noran Libro, Budapest.
- Magyar Bálint (szerk.) 2015: *Magyar polip 3*. Kossuth, Budapest.
- Magyar Bálint – Vásárhelyi Mária (szerk.) 2014: *Magyar polip 2*. Kossuth, Budapest.
- Örkény, Antal – Székelyi, Mária 2001: Images of Justice in East Central Europe during and after the Transition. *East Central Europe. L'Europe du centre-est* (28.) 1. 71–93. DOI: 10.1163/187633001X00065

- Scheiring Gábor 2019: *Egy demokrácia halála. Az autoriter kapitalizmus és a felhalmozó állam felemelkedése Magyarországon*. Napvilág, Budapest.
- Sebők Miklós 2019: *Paradigmák fogságában. Elitek és ideológiák a magyar pénzügyi kapitalizmusban*. Napvilág, Budapest.
- Stark, David – Vedres, Balázs 2012: Political Holes in the Economy. The Business Network of Partisan Firms in Hungary. *American Sociological Review* (77.) 5. 700–722. DOI: 10.1177/0003122412453921
- Szalai Erzsébet 1990: *Gazdaság és hatalom*. Aula, Budapest.
- Szalai Erzsébet 2001: *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Aula, Budapest.
- Szalai Erzsébet 2016: A refeudalizáció. *Replika* 96–97. 207–222.
- Szelényi Iván 1988: *Socialist Entrepreneurs. Embourgeoisement in Rural Hungary*. University of Wisconsin Press, Madison.
- Szelényi, Iván 2015: Weber's Theory of Domination and Post-Communist Capitalisms. *Theory and Society* (45.) 1. 1–24. DOI: 10.1007/s11186-015-9263-6
- Szelényi, Szonja – Szelényi, Iván – Kovách, Imre 1995: The Making of the Hungarian Postcommunist Elite: Circulation in Politics, Reproduction in the Economy. *Theory and Society* (24.) 5. 697–722.
- Tóth István János 1998: Vállalkozások tulajdonosi kapcsolatai Magyarországon 1992–1996 között. *Közgazdasági Szemle* (45.) 6. 591–615.
- Voszka Éva 2000: Tulajdonviszonyok az átmenetben. Tulajdonosi szerkezet és vállalatirányítás a magyar nagyiparban. *Közgazdasági Szemle* (47.) 7–8. 15–29.
- Weber, Max 1967 [1922]: *Gazdaság és társadalom*. 1. kötet. (Szerk. Varga Iván – Ádám György. Ford. Józsa Péter.) *Közgazdasági és Jogi*, Budapest.